

DR. BÓRA FERENC
ny. főiskolai tanár
Budapest

Változás, nevelés, átalakulás a magyar államalapítás korában

A millennium alkalmából szabad legyen megidéznünk azt a tiszteletet, elismerést parancsoló történelmi kort és örökséget, mely megalapozta hírnevünket, ezeréves fennállásunkat.

TÉRÍTÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

„SZENT ISTVÁN KIRÁLY nagy legendája” a következő információkat tartalmazza a 10. század végi térítésekről: „A Szentlélek magasra csapó lángjai annyira megszilárdították a földkerekségen egyetemes egyház alapját, hogy maga Róma is, az egész világ fővárosa, a császári egyeduralommal együtt nyakát Krisztus hite alá hajtva lemondott a hiú tévelygésekről. Nem maradt ország, sem nemzet, hol Krisztus irgalmának valamilyen folyamata nem lett volna. Volt akkor egy Géza nevű fejedelem, ki figyelmesen kezdett tárgyalni a körös-körül fekvő valamennyi szomszédos tartomány-nal a békéről. Eljött az égben rendelt idő, háza népével együtt hitt és megkeresztelkedett, megfogadván, hogy minden uralma alá vetett alattvalóját a keresztény hit szolgálatába állítja.”¹

GÉZA FEJEDELEM uralkodása idején a régi pogány-nomád renchez ragaszkodó törzsekkel (törzsfőkkel) a központosított politikai hatalom bevezetéséért folytak a harcok. A nagyfejedelem az ellenzékét a katolikus hit elterjesztésével, a bálványok ledöntésével, a táltosok megsemmisítésével akarta kirekeszteni a hatalomból. Ellenségként kezelte azokat, akik nem akartak megkeresztelkedni. Kegyetlenül bánt el velük, kardélre hányatta őket, vagy erőszakkal kereszteltette meg az új hittel szembenállókat. Györffy György történész írja: „A Géza alatt folyt keresztény térítésben nagyobb szerep jutott a régi lerombolásának, mint az építésnek. A keresztény istentisztelet bevezetésének előfeltétele volt a bálványok ledöntése, és a pogány kultusz papjainak, a táltosoknak az elhallgattatása.” A kereszténység szemléletétől idegen volt az erőszak és az öldöklés (háború), mellyel meg akarták a katolikus vallást „honosítani” a Kárpát-medencében. A neveléstörténet kutatója számára nyilvánvaló, hogy minden kor történéseit, emberi cselekedeteit az adott időszak normái alapján lehet objektívan megítélni.

Az ezredforduló körüli időszakban már idejétmúltá, embertelenné és elfogadhatatlanná váltak Európában a Géza fejedelem és felesége Sarolta által képviselt normák. A kortárs – Querfurti Bruno – a fejedelmet elítélve így nyilatkozott: „Vezetése alatt megkezdődött a kereszténység ... és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál.”² Az első térítések bizonyították, hogy a kegyetlen és embertelen módszereket nem lehetett használni a térítésre, a keresztény társadalom megteremtésére. A 10. század végén Európában a fegyveres erő szigora és hatalma engedelmességre készítette a gyengéket, a hatalom parancsolt, szolgáltatásokat hajtott be, de a gyilkosságok elkövetését törvényekkel büntette, s a szenvedést okozó erőszakot, az értelmetlen kegyetlenséget elítélte. A következetes szigor, a nyílt háború, a büntetés, a törvények betartatása tartozott a feudális államszervezet hatalmi módszerei közé. A pogány hitéleti hagyományok ereje a magyarok minden társadalmi rétegében olyan nagy volt, hogy csak István erélye, törvényekbe kódolt követelményrendszere, keresztény erkölcsöt megkövetelő normáinak keménysége vezethette eredményre a térítéseket. Géza fejedelem hatalmának

teljében a térítések Bizáncból indultak Magyarország irányába. István nagyfejedelem majd király szakított a keleti orientáció elsődlegességével, de a Kelet örökségét beépítette államszervezetébe. Ezt bizonyítja törvényeinek ötös tagolása, koporsójának keleti motívumai, a napba öltözött Boldogasszony kultusza. A latin rítusú hitélet elterjesztése a 970-es évektől a „nyugati térítések” bizonyultak hatékonyak. „Az első szerzetes Bruno – írja Kristó Gyula történész –, aki komoly sikereket ért el ebben, annak a Sanct Gallennek a szerzetese volt, amelyet a kalandozó magyarok éppen fél évszázaddal előbb pusztítottak el. Bruno és a passauai egyházmegye hozzá csatlakozó papjai további öt ezer magyart vezettek a keresztény hitre, s tömegesen vitték hozzájuk keresztvíz alá gyermekeiket azok a nyugati foglyok, akiket még a kalandozó hadjáratok kapcsán hurcoltak be a magyarok a Kárpát-medencébe.” Kristó Gyula kutatásai alapján megállapítható a térítések ideje, a térítők személye, határendszer. Géza felesége – a házasság után a Dunántúlon élő Sarolta – a veszprémi apácák letelepítésével a görög ortodox kereszténység bázisát teremtette meg.

A térítők nyugati hullámaival Adalbert prágai püspök érkezett tanítványaival, s „szüntelenül tanította, térítette és megkeresztelte az ország fiait.” Adalbert szerepe kiemelt jelentőségű volt a kereszténység Kárpát-medencei elterjesztésében: megkeresztelte Vajkot, aki az István nevet vette fel: tanítványai Pannonhalmán megalapozták tevékenységüket a bencés kolostor működését az „ora et labora” eszmeiség jegyében, s a szerzetesrend döntő jelentőségű határendszerét állandósították; nagy szerepe volt a Gizella bajor hercegnő és István közötti diplomáciai házasság megkötésében; tanítványai révén nagy műveltségű személyiségekkel Radla – Sebestyén, Astrik – Anasztázt állította a király szolgálatába. Gizellával, és tőle függetlenül az országba érkezett papok vezető egyéniségei voltak az egyház- és államszervező tevékenységnek, s főpapi rangra emelkedve közreműködtek a keresztény feudális hatalom kiépítésében. Egy francia krónika a keleti térítésről 1008-ban a következőket írta: „István, Magyarország királya háborúval támadva Fekete Magyarországra mind erőszakkal, mind félelemmel és szeretetre méltó volt azt az egész földet (Erdélyt) az igaz hitre téríteni.” Gellért püspök 1030-tól a legkeletibb térítéseket hajtotta végre Magyarországon.³ Tényekre alapozva megerősíthető a német történészek állítása, amely szerint a térítések eredményei Gizella Magyarországra kerülésével, István házassága után, – magyar-német kapcsolatok kiépülése következtében – váltak igazán sikeressé.

Az idő szorításába került István, hiszen készülődtek ellene a pogány-nomád erők, hogy apja halála után a szokásjog öröklési rend szerint (seniorátus) Koppány magának követelje meg a fejedelmi trónt és az özvegy kezét (levírátus). Kutatók egy része azt vallja, s meggyőződen bizonyítja, hogy erdélyi Gyula, Koppány, később Ajtony felvette a kereszténységet. Az alapvető ellentét abból eredt, hogy István király a nyugati kereszténység felvételét szorgalmazta. Géza életének utolsó szakaszában – István Bajor Gizellával kötött házasságát követően (997) – felgyorsította a térítéseket, így akarta megakadályozni, hogy kiszélesedjen az ellenzéki lázadók köre. Nem állt elég idő Géza rendelkezésére, hogy az új vallás tartalmi részleteivel foglalkozzanak. Elsősorban ezért került sor a tömeges és erőszakos térítésekre.

A központosított hatalommal szembeni lázadás elfojtása elkerülhetetlenné vált. Az élethalál harcban Gizella királynéval az országba érkezettek és az új rend hívei együtt kerültek fölénybe. István fejedelem kénytelen volt az elrettentést alkalmazni a keresztény feudális rend megteremtése érdekében (Koppány felnygvélése). A papok és szerzetesek – élükön a Benedek-rendiekkel – a térítés nagy részét elvégezték. Az állam és az egyház szervezése összehangoltan működött, az uralkodó legfőbb támaszává a papok váltak. A megkoronázott István az „Intelmek” című munkájában a „főpapoknak kijáró tiszteletről és az egyházi rend becsbenntartásáról” a következő elveket vallotta: „A királyi trón ékessége a főpapoknak rendje..., úgy vigyázz a főpapokra, mint a szemed világára. Ha ők jóindulatúak véled, ellenségtől nem kell félned.”⁴

Kristó Gyula történész a fellelhető forrásanyagra támaszkodva összegzi a magyarok keresztény hitre térésének főbb kérdéseit. Megállapításai mentesek a romantika érzelmességétől, a túlzásoktól. Ismert és hiteles tényekre támaszkodva megállapítja, hogy a latin rítusú keresztény térítés

hosszú folyamat volt, mely előtt és után egyaránt épült az egyház és államszervezet. Sok esetben a keresztelés aktusa megtörtént, de nem tudott a király és az egyházvezetés papot biztosítani a katolikus vallás mélyebb megismertetésére és gyakoroltatására. Más esetekben a náddal fedett fatemplom is állt már, melyben pap várta a híveket, azok azonban még nem keresztelkedtek meg, vagy távol maradtak a templomtól. A teljes szervezeti-intézményi lánc nem kapcsolódott mindig azonnal össze: nem terjedt ki kezdetben az egyházmegye tényleges intézkedése minden távoleső vidékre; hiányzott az esperesi közreműködés; király törvényeinek végrehajtása lassan – késve – került sor (templom-építés elkezdése); az ispán néhány helyen kevés fegyverzettel rendelkezett a szankciók végrehajtására. „A térítés maga mint egyszeri aktus csak a dolog könnyebbik és gyorsabbik része volt – írja Kristó Gyula. Sokkal nehezebben ment és tovább tartott a hitélet meggyökeresedése, vagyis a keresztény tanok beépítése az egyes emberek és közösségek életébe.”⁵

Pauler Gyula történész a korabeli források alapján a térítés negyedik évtizedéről állítja, hogy sokan nem tudtak szakítani a múlttal, titokban megtartották a régi hit szokásait. Egy csapásra nem változott meg nézetük, az „újítások nem jártak mindig baj nélkül.” Az ispánok és fegyveresek a megyék lakosságával szemben indokolatlanul – „nomád megszokásból” – erőszakosan bántak, a hatalmat a köz- és szolganép esetenként nehezen viselte el, ott is problémák keletkeztek, ahol a lakosság a legnagyobb igyekezetet tanúsította a térítés utáni követelmények teljesítésére. Sok súrlódás keletkezett a problémák és konfliktusok felszámolása közben, de a király törvényeivel fel lehetett oldani a konfliktusokat.⁶

FELTÉTELEK AZ ÁLLAM- ÉS EGYHÁZSZERVEZET MŰKÖDÉSÉBEN

Az első ezredforduló körüli években már funkcionáltak a közigazgatási központok várai. A Dunántúlon 13 vár (Pozsony, Komárom, Visegrád, Fehérvár, Sopron, Vasvár, Veszprém, Esztergom, Buda, Kolon, Tolna, Somogyvár, Baranya) működött, és biztosította István király hatalmát, államszervező tevékenységét. A felsorolt várakban a királyi rokonság vagy az uralkodóhoz hű tartományúr lakott katonai kísérettel és páncélos vitézeivel, a vár körül („vár alatt”) éltek a szolganépek, a kézművesek és kereskedők. A püspökségek a biztonságot adó várak közelében épültek ki. Ez a közelség a királyi (világi) és az egyházi (vallási) együttműködésre jó lehetőséget biztosított. A Kárpát-medence középső részén 10 várban (Szolnok, Csongrád, Szeged, Bodrogvár, Temesvár, Csanád, Arad, Zaránd, Békés, Biharvár) kezdte meg működését az új típusú állami szervezet. Déli lakott területen 5 vár (Belgrád, Valkóvár, Kevevár, Krassóvár, Bácsvár) kapcsolódott be István király államszervezetébe. Erdélyben (keleten) 6 vár működött (Hunyadon, Gyulafehérváron, Küküllőváron, Kolozsváron, Dobókón, Szatmárban). Északon 11 vár tartozott István király államszervezetéhez (Nyitra, Bars, Sasvár, Borna, Trencsén, Gömör, Újvár, Zemplén, Ungvár, Szabolcs, Borsavár). 1003-ig hét latin rítusú püspökséget és egy püspöki jogú latin apátságot szervezett Szent István király (győri, veszprémi, pannonhalmi apátság (Somogy), esztergomi, egri, erdélyi, kalocsai, pécsi püspökséget).⁷ Hóman Bálint írja: „A világi és egyházi igazgatás szervei szoros kapcsolatban működtek, s a világi tisztviselők a maguk hivatalos hatalmával támogatták az egyházi közigazgatást. A kereszténység felvételével számos jogterület az állam jogául is elfogadott egyházjogba olvadt: így a házassági ügyek, boszorkányügyek, vallás elleni kihágások kivétel nélkül a püspök vagy a főesperes ítélőszéke alá tartoztak.” A bűnesetek bizonyítását az egyház végezte, az elfogást és előállítást az állam és az egyház közös emberei hajtották végre. Az egyházi tized beszedésekor a királyi vármegye poroszlója is jelen volt.⁸

Az új államszervezet István király korában nem elégedett meg a megváltozott rend elfogadásával, hanem a Kárpát-medence népeinek közreműködését igényelte. Az államrendbe való tevékeny részvétel az adózás teljesítését követelte meg, mert az államszervezet működtetése nagy anyagi ráfordítással járt. István király azokat az embereket is aktívá tudta tenni, akik kevés hajlandóságot mutattak a keresztény eszmeiség és hitélet iránt. Az emberek adójukkal azt az államrendszert voltak kénytelenek támogatni, amely gyökeres változást követelt meg tőlük. A király hatalmas vagyonnal,

jövedelemmel rendelkezett. A beszedett adókat, az egyház pedig a királytól kapott alapítványokat és birtokadományokat, az egyházi adót a királyi vármegyék és az egyházmegyék közigazgatására, az állam- és együttesen az egyházszerkezet működtetésére, a keresztény királyság megteremtésére fordította. E nagy munka fontosabb kronológiai állomásai: 996-ban Pannonhalmán építeni kezdték a Szent Mártonról elnevezett bencés monostort. Ez a dátum egyúttal az első magyarországi iskola alapítását is jelentette, melynek példája nyomán később a bencések Pécsváradon, Zalaváron, Bakonybélben nyitottak kolostori iskolákat. „Az iskolák tanulmányi rendje három fokozatú volt – írja Kelemen Elemér neveléstörténész. Elemi szinten olvasni és énekelni tanultak. Középszinten a „a hét szabad művészet” (grammatika, retorika, dialektika, aritmetika, geometria, asztronómia és zeneelmélet)... kerültek sorra. A felső fokon filozófia, teológia, jogi és orvosi ismeretekre tettek szert.”⁹ További kiemelt jelentőségű évszámok: 1001, az esztergomi érsekség föllállítása; 1009-ben kijelölték a magyarországi püspökségek határait; 1018-ban a király székhelyét áthelyezték Székesfehérvárra, s megkezdte a bazilika építését; 1020-ban Szent Gellért megkezdte magyarországi működését; 1030-ban megalakult Magyarországon (Csanádon) a legkeletebben fekvő egyházmegye; 1038-ban felszentelték a pécsváradai bencés apátságot. Szent István király négy évtizedes uralkodása alatt kialakult az ország egész területén a vármegyrendszer és az egyházmegyék hálózata. „Az iparosok, kereskedők számára a püspöki székhelyek fontos bázisokká váltak, hiszen a templomokat misekönyvekkel, kelyhekkel, feszületekkel, gyertyatartókkal az illetékes püspök és kegyúr látta el. A főkegyúr maga a király volt”¹⁰ – írja Bertényi Iván.

Adók működtették Európában a feudális államokat. A 11. század elején a magyar királyság területén szilárd közbiztonság volt: a várkatonaság, a királyi katonai kíséret megszervezése lehetővé tette a vásárnapi vásárok megtartását a várak, az udvarhelyek, a monostorok mellett. A fegyveres felügyelet tartotta fenn a rendet. István vámokat szedett országában vásárvám-vásárpénz, út és híd-vám, révpénz, határvám, melyek ellenszolgáltatásaként biztonságot nyújtott. A beszedett vámok tizede az egyházmegye területén a püspököt illette. Az uralkodó a vámbevételek nagy részét utak, hidak, révek, kompok karbantartására fordította.

Füstpénz (fumarium) háztartásokra kivetett adót jelentett. Szent István korában a „szabadok dénára” olyan füstpénz volt, melyet az önállóan termelő szabad népesség, valamint a hospesek, várjobbágyok királyi egyenesadóként fizettek szabadságukért. „A 11-12. században a „szabadság” fogalmát kettős értelemben használták – írja Győrffy György.

A jogi szabadság lényegében az uralkodó osztály tagjaira terjedt ki, névükkel is hangsúlyozva: a középrétegbeli „király szabadjaira, s ezekre akkor is, ha függő állapotba kerültek mint a király jobbágyurának harcos jobbágyai... A „füstpénz” bevezetését a bizánci magyar kapcsolatok elmélyülése utánra az 1020-as évekre tehetjük...” A veszprémvölgyi görög nyelvű alapítólevél önálló termelők egységét nem családokban, hanem „füstben” (kapmostban) adta meg, mely 8 dénár volt, (egy tinót 60 dénárért lehetett értékesíteni). A pénzadó bevezetése tervezést igényelt az államszervezés irányítóitól, az adószedőktől, az adózóktól pedig újfajta gazdasági tevékenységet. Az ispánok tartották számon az ország százhusz-százötvenezer füstadóját, melynek beszedése nagyfokú szervezőmunkát igényelt az államapparátustól. Az adózás összehangolt cselekvésen nyugodott, beszedése aktivitást, pontosságot, megvesztegethetlenséget követelt meg az emberektől. A behajtás társadalmi érintkezést, személyes kapcsolatokat, az érdekek képviselését jelentette. Az ércpénzzel adózás új munkahelyek bővülését, bonyolult foglalkozási ág (pénzverés) megtanulását és forgalmazását, az ércbányászat fellendülését eredményezte. Az ezüstpénz forgalomba hozatalához interakciók sorozatára volt szükség. A vásárokon a „szabadok” saját termelvényeiket értékesítették, s pénzben fizették ki adóikat. A pénzforgalom felgyorsította és „értékhez alkalmazkodóvá tette” a kereskedelmet. István király dénárainak Kárpát-medencei – és azon túli elterjedését ásatási leletek bizonyítják. Morván túli részéről Vajdahunyadig forgalmazták István obulusait,¹¹ mely termelést, kereskedelmet, egyéni tevékenységet és kapcsolatokat jelentette.

Európa első ezredfordulós igényeinek minőségi szinten – a pénzadó, s a hozzá kapcsolódó emberi tevékenységek rendszere, új foglalkozási ágak, kereskedelmi aktivitás, szükségleteknek megfelelő termelés és államszervezeti szolgáltatások (közigazgatás, közbiztonság, közösségi együttlét alkalmainak megteremtése, vásár, adószedés, konfliktusos adóbehajtás, találkozás és viselkedés az állami tisztségviselőkkel, ismerősök barátkozása, vásári sokadalom örömei) – feleltek meg. A társadalom a füstpénz által is differenciálódott.

A szomszédságon nyugvó – fokozatosan állandósuló – település a keresztény felebaráti szeretet, a krisztusi jóság és segítőkészség egy-egy eleme – lassan formálta a tetteket, az együttélést, a korábbinál jobb (minőségi) és aktívabb életet. Mai terminológia szerint a társadalom jellemzőjévé vált „termék vagy szolgáltatás és elvárt igényei kielégítésére vonatkozó képesség” – írja Molnár Mihály. Az állam fenntartásának igénye az ércpénzben teljesített adókivetésben nyilvánult meg, mely a biztonságot, a nyugodt mezőgazdasági és kézműves munka végzését, a közbiztonságot, az adó teljesíthetőségét, az alkalmazkodás biztosítását – az államszervezet működését követelte meg.¹²

Dézmát – terménytizedet – szolgáltatottak be az egyháznak István király rendeletére az adózók. Az állam kötelezővé tette ezt a szolgáltatást. A mainzi zsinat szerint a dézmát négy egyenlő részre osztották: egy-egy részt a püspök és a plébános, két részt a plébániatemplom kapott. Ez utóbbit templomi felszerelésre és a szegények segélyezésére lehetett felhasználni. István király törvényeiben közvetlen védelme alá helyezte a templomokat és az egyházi vagyont. Koppány felett aratott győzelme után királyi intézkedésről – Pannonhalma helyzetéről – így írt egy krónikás: „Míután Krisztus katonája legyőzte az ellenséget, lelki örömmel eltelve elhatározta, hogy minden képességét és minden szándékát az evangélium magjának melegágyává teszi. Monostort épített, birtokkal, javadalmakkal és minden szükséges egyébvel gazdagította, s az ő közbenjárásával a legyőzötteken tizedet véve a püspökségekhez hasonlatossá tette, megszabva, hogy minden javaikból oly szigorúan hajtsák be a tizedet, hogy akinek netán tíz gyermek jutott, a tizedik sarjat Szent Márton kolostorának adja.”¹³ Hartvig püspök feljegyzéseiből megállapítható, hogy a püspököknek szolgáltatták be a tizedet (gabonát, bort, bárányt, méhkest), melyeket az egyházmegye intézményének fenntartására fordítottak. A pannonhalmi apátság tizedszolgáltatásai somogyi területre vonatkoztak, melyeket nem a veszprémi püspökség, hanem a pogányság elleni harcokban nagy szolgálatot tett apátság kapta. Pauler Gyula a múlt század végének történésze megbízható forrásokra hivatkozva a következőket írta a tizedbefizetés problémájáról: „A dézmálás nem ment könnyen. Büntetéssel kellett rászorítani a népet, mint a frank kapitulárék tették, hogy aki a tizedik részt nem adja meg, kilenc részt köteles adni. Aki pedig a már kiharított tizedet ellopta, mint a tolvaj, kétszer a püspököknek járó váltságdíjjal, harmadszorra pedig halállal bünhődött... Művét, a főnálló rendet, István nemcsak vaskézzel, de tapintattal is fenn tudta tartani. Bírta a nemzet bizalmát, s szigorúan büntette azt, ki e bizalmat megingatni törekedett.”¹⁴ Teljesítést, teljesítményt, helytállást követelt Szent István alattvalójától lett legyen az adózás, magatartás, bizalom, az új állam működésével kapcsolatos kötelezettség. A feudális államrendszer folytonos köteleességteljesítést, tetteket követelt magától a királytól, a papoktól, a szerzetesektől, az államszervezet képviselőitől, az előkelőktől és a köznéptől.

Az állam- és egyházszerkezet a második ezredfordulón mozgásba hozta a magyar társadalmat. Tudásra, műveltségre, kultúrára volt szükség, hogy a szervezetek jól funkcionáljanak. A tisztségviselők tudásukat, vezetői tennivalóikat az István király által oly nagyra becsben tartott vendégektől (jövövényektől) sajátították el. A katonai ismeretek, a várvidéki szolgálat is tevékenységek elsajátítását követelte meg. A hitélet tennivalóit a papoktól, majd egymástól tanulták meg. A papok – elsősorban a bencés szerzetesek viselkedésből, magatartásból vették át a követendő normákat, mintákat. Legtöbbször az értékek átvétele nem volt tudatos, csupán követték az egyházi emberek gondolkodásmódját és értékítéletét. A papok nagyrészt figyelemmel, megértéssel, szeretettel neveltek, fő módszerük a példamutatás volt. Addig probléma- és konfliktusmentes volt a keresztény hitre tértek-

kel a kapcsolattartás, míg a magyarság az állam és az egyház követelményeit (templomépítés, adózás, miselátogatás) teljesítette, amikor ez nem következett be, a „nevelési módszerek” megkeményedtek, s a kényszerítés következett.

IRODALOM

1. Szent István király nagy legendája, Árpád-kori legendák és intelmek, Szépirodalmi K., Bp., 1983. (Fordította Kurucz Ágnes), 23-24. o.
2. Györfly György: István király és műve, Gondolat K., Bp., 1977., 77-78. o.
3. Kristó Gyula: A tizenegyedik század története, Pannonica, K., 199., 76. A francia krónika idézete 78. 86. o.
4. Libellus de institutione morum ad Emericum docum Források, legendák Populart K., Bp., 1993. (Fordította: Kurucz Ágnes) 96. o.
5. Kristó Gyula: i.m. 78-79.
6. Pauler Gyula: A magyar nemzet az Árpád-házi királyok alatt, I. Athenaeum K., Bp., 1899., 73. o.
7. Györfly György: i.m. 14. o.
8. Hóman Bálint: Az ősidőktől a XII. század végéig.
Hóman B.–Szekfű Gy.: Magyar történet I. Bp., Kir. Egyetemi Nyomda K., 1935. 211-212. o.
9. Kelemen Elemér: Magyar neveléstörténeti krónika 1000 éves a magyar iskola 996-1996. (Szerkesztő: Balogh László) Korona K., Bp., 1996. 9. o.
10. Bertényi Iván: Az Árpád-házi Királyok könyve (Szerk.: Gáspár Zsuzsa–Horváth Jenő) Officina K., Békéscsaba, 1993. 19. o.
11. Györfly György: i.m. 341-344. o.
12. Molnár Mihály: A minőségbiztosítás célja és feladatai, Új Honvédségi Szemle, 2000/7. sz. 67. o.
13. Szent István legendája Hartvig püspöktől, Árpád-kori legendák és intelmek, Szépirodalmi K., Bp., 1983. (Szerk.: Érszegi Géza), 38. o.
14. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, I. Athenaeum K., Bp., 1899., 74. o.

